

НАЗВИ ФІЗІОЛОГІЧНИХ ЯВИЩ В УКРАЇНСЬКИХ ЗАКАРПАТСЬКИХ ГОВІРКАХ

Анотація. У статті наводиться лексико-семантичний та етимологічний аналіз назв фізіологічних явищ в українських закарпатських говірках. У цій тематичній групі виокремлено семени, виявлено кількість їхніх репрезентантів. Простежуємо наявність чи відсутність їх в українській літературній мові та українських говорах.

Ключові слова: семема, репрезентант, номінація, лексема, українські закарпатські говірки, лексика народної медицини.

Помітне місце у словниковому складі української мови посідає лексика народної медицини. Ця лексика неодноразово привертала увагу дослідників. Досить детально проаналізовані відповідні тематичні групи цієї лексики у говірках Прикарпаття, Полісся, Миколаївщини, Кіровоградщини.

Метою нашого дослідження є лексико-семантичний та етимологічний аналіз назв фізіологічних явищ, що відбуваються в людському організмі. Ми виділили 4 семени, які подаємо в алфавітному порядку: 1) 'веснянки', 2) 'загар', 3) 'міцно спати', 4) 'пологи'.

Семема "веснянки" виражається такими лексемами: *ве^нсн'янки(-ы)* (Вл., В.-Бр.), *ве^нсн'їуки(-ы)* (Рх., Мж., Вл.), *ве^нсн'їушки(-ы)* (у більшості гов.), *ністр'їуи(-ы)* (*ні(й)стр'акы, нестр'агы, ністріги(-ы), пастр'акі*) (у більшості гов.), *ністр'янки* (Тч.), *р'япкы* (Пр., Мж.), *р'аботін':а* (Студений Мж., В.Раковець Ір.), *р'абінки* (Драгово Хс.), *ластовін':а* (Ворочево Пр., Підполоззя Вл.), *луска* (Р.Поле Тч.), *ніги* (Пацканьове Уж.), *шпл'ахи* (Дубриничі Пр.), *ц'ятки* (Зняцево Мк.), *лишай вітрові* (Люта В.-Бр.).

Найуживанішими у закарпатських говірках є назви, похідні від іменника *весна*; мотивуються тим, що дрібні пігментні плями на шкірі (переважно обличчя) деяких людей особливо помітними стають навесні. Лексема *ве^нсн'янки(-ы)* є літературною нормою української мови [ВТССУМ, с. 124]. *Ве^нсн'їушки(-ы)* – запозичення з рос. мови. Пор. ще поліс. *весн'їушки, в'есн'янки* [Ник, с. 63], у гов. Кіровоградщини *весн'їушки, весняні плями, веснянки* [Вікт, с. 47], наддністр. *веснівки, веснянкі* [Шило, с. 70-71], гуц. *ве^нсн'їнкї, ве^нсн'їуки, ве^нсл'їнки, весн'їушки* [Вак 1979, с. 71], сх.-слобож. *весн'їушки* [Глух, с. 37]. Назви *веснівка, веснянка* 'т.с.' зафіксовані ще словником за ред. Б.Грінченка [Грінч I, с. 142].

Широкий ареал мають назви *ністр'їуи(-ы)* (*ні(й)стр'акы, нестр'агы, ністріги(-ы), пастр'акі*), *ністр'янки*, похідні з псл. *р'ьстръ* (< **р'ьстръ*), пов'язане чергуванням голосних з *pisati* 'цяткувати, мазати, фарбувати' [ЕСУМ IV, с. 360]. Пор. ще гуц. *ністр'їк'ї* 'веснянки на тілі' [Піп Гал, с. 140], наддністр. *ністр'які* 'т.с.' [Шило, с. 206], бук. *ніс-*

трянк 'прищ' [СБГ, с. 425]. У гуц. гов. *ністр'ек* фіксується ще й у значенні 'рак шкіри' [ГГ, с. 150]. Лексема *ністр'як* 'веснянки' зафіксована ще словником за ред. Б.Грінченка [Грінч III, с. 188].

Усі наступні назви вживаються тільки в поодиноких населених пунктах.

Назви *р'япкы, р'аботін':а, р'абінки*, споріднені з прикм. *рябій* (< псл. сх. **р'єбъ* 'строкатий', **єребъ, *арєбъ* 'т.с.' [ЕСУМ V, с. 152]. Пор. гуц. *риб'їнкї* 'т.с.' [Вак 1979, с. 71], бук. *рябікі* 'т.с.' [СБГ, с. 472], у гов. Кіровоградщини *ряботіння, ряботіння* 'т.с.' [Вікт, с. 345], ниж.-наддніпр. *р'ябки* 'т.с.' [Чаб IV, с. 51], сх.-слобож. *ряботіння* 'т.с.' [Глух, с. 186], поліс. *работін':е, рабовін':е* 'т.с.' [Арк II, с. 111], наддністр. *рібінкуватий, ріб'їтій* 'веснянкуватий' [Шило, с. 227], а також зафіксовані у словнику за ред. Б.Грінченка *рябок* 'веснянки', *ряботіння*: 1. 'сліди від віспи на обличчі'; 2. 'руді плями на шкірі рудих людей; плями на обличчі у вагітної жінки' (зафіксовані на Черкащині) [Грінч IV, с. 92]. Пор. ще рос. діал. *рябины* 'веснянки', *рябой* 'веснянкуватий' [Мерк, с. 178], біл. *рабоценне* [Вак 1979, с. 71].

Лексема *ластовін':а*, яка, можливо, пов'язана з назвою птаха *ластівка*; може бути похідною від того самого псл. *lasъ* 'темний з білою плямою чи смугою (плямистий)', до якого зводиться й *ластівка* (назва птаха); *ластка* 'вставка в одязі'. Пор. біл. *ластавінне* 'т.с.' [ЕСУМ III, с. 199]. Як зазначає Я.Вакалюк, "руді пігментні цяточки на шкірі з'являються переважно навесні, з прилітанням ластівок, а, за народним повір'ям, люди звертаються до них, щоб забрали від них веснянки: "Ластівко, ластівко! На тобі веснянки, дай мені білянки" [Вак 1979, с. 71]. Назва є літературною нормою української мови [ВТССУМ, с. 607]. Пор. також у гов. Кіровоградщини *ластовіння(-є)* 'пігментні плями рудого або коричневого кольору на поверхні шкіри' [Вікт 191], поліс. *ластовін':е* 'веснянки' [Арк I, с. 278], *ластовін':а, ластов'їн':е, ластов'їн'є, ластов'їн'їє, ластов'їн':е* та ін. 'т.с.' [Ник, с. 62-63], ниж.-наддніпр. *ласт'їуки* 'т.с.' [Чаб II, с. 243]. Назва *ластовіння* 'т.с.' зафіксована ще словником за ред. Б.Грінченка [Грінч II, с. 346].

Лексема *луска* є результатом перенесення на описувану реалію назви лупи на основі зовнішньої

подібності. Пор. гуц. *луска́*: 1. ‘лупа’; 2. ‘тверде покриття шкіри риби’ [СБГ, с. 267], бойк. *луска́*: 1. (на зерні) ‘лушина, полова’; 2. (на рибі) ‘луска’ [Онишк I, с. 420], поліс. *луска́* ‘лупа у волоссі на голові’ [Арк I, с. 293].

Назва *nízu* відома і в інших слов’янських мовах: пор. з таким самим знач. пол. *piega*, чес. *piga*, слц. *peha*. Пор. ще гуц. *níyzu* ‘т.с.’ [Вак 1979, с. 71], наддністр. *nítámtij*, *n’etámtij*, *n’egvátmtij* та ін. ‘веснянкуватий’ [Шило, с. 202], поліс. *n’ítastmij* ‘такий, що має чорну смугу на спині (про мишу)’ [Арк II, с. 49].

Назва *ц’átки* є давнім запозиченням, найвірогідніше, з готської мови; гот. *kintus* ‘гріш, шеляг’ походить від нар.-лат. *centus* ‘вид римської дрібної монети’, що виникло внаслідок скорочення лат. *centēsimus* ‘сотий (сота частина грошової одиниці)’ або *centenionālis* ‘вид дрібної римської монети’, похідних від лат. *centum* ‘сто’; пов’язання нар.-лат. *centus* з лат. *quintus* ‘п’ятий’ або з лат. *cinctum* ‘пояс’ мало ймовірно [ЕСУМ VI, с. 272]. Пор. бук. *цятка*, *цётка*, *цетка*, *цйтка* ‘намисто’ [СБГ, с. 635], у гов. Кіровоградщини *цятка* ‘родима пляма’ [Вікт, с. 413].

Словосполучення *лишайі вітрóві* з псл. *lišajъ* (<псл. **lišajъ* < **lixějъ* похідне від *lixъ* “злий”; пор. рос. *лихой* “хвороба шкіри, чиряк”, *лишай* “зла людина; диявол, злий дух”. Хвороба, очевидно, названа за своєю дією на шкіру, можливо, також у зв’язку з давніми віруваннями, що приписують хворобі дію злого духа” [ЕСУМ III, с. 252]. Назва утворена внаслідок перенесення на описувану реалію назви ряду шкірних хвороб на основі їх зовнішньої подібності. Спільнослов’янську назву *лишай* спорадично зафіксовано в пам’ятці XVI ст. Установити специфіку шкірного захворювання, позначуваного словом *лишай*, немає змоги; пор. тлумачення слова *лишай* як “шкірна хвороба взагалі” в російських пам’ятках, де його вперше виявлено в текстах за 1499 рік [Дидик, с. 232]. Увійшовши до активного лексику сучасної української мови, слово *лишай* і до сьогодні не має чіткої дефініції: його кваліфікують як назву “ряду шкірних хвороб” [там само, с. 234]. Пор. поліс. *л’ишайé* ‘веснянки’ [Ник, с. 64], у гов. Кіровоградщини *сухий лишай*, *стригучий лишай* ‘лишай’ [Вікт 2008, с. 8]. Подана також із знач. ‘лишай’ у словнику за ред. Б.Грінченка [Грінч II, с. 366].

Семема “загар” у закарпатських говірках передається такими назвами: *загáр* (у більшості гов.), *загор’іл’іс’т’* (Пр.), *засма́га* (у більшості гов.), *сма́га* (Уж., Пр., В.-Бр., Мж., Вл., Св.), *засма́гл’іс’т’* (Жденієво Вл.), *сму́гл’áв’іс’т’* (Майдан Мж.), *снат’* (В.Лазі Уж.), *припáлена скúра* (Дубриничі Пр.), *опалíло (спеклó, прихопíло) сóнце* (Кушниця Ір., Бистриця Мк., Р.Комарівці Уж.), *ймíло сóнце* (Зняцево Мк., Голубине, Пасіка Св., Крива Хс.).

Найбільш поширеною є лексема *загáр*, споріднена з дієсл. *горíти* (псл. **gorĕti*). Є літературною

нормою української мови [ВТССУМ, с. 383]. Поширена також у поліс. гов. [Арк I, с. 164].

Обмежений ареал має лексема *загор’іл’іс’т’*.

Досить поширеними у закарпатських говірках є назви *засма́га*, *сма́га*. Як і попередні назви, мотивуються тим, що під дією сонячного проміння шкіра людини набуває темного кольору. *Засма́га* – літературна норма української мови [ВТССУМ, с. 422]. У поодиноких поліс. говорах лексема *сма́га* вживається на позначення больових відчуттів на зубах від надмірного вживання кислих страв (недозрілих плодів) [Ник, с. 80]. Пор. ще *сма́га* ‘сухість губ’ [Грінч IV, с. 155].

До цієї мотиваційної групи належить й ареально обмежена лексема *засма́гл’іс’т’*, яка є літературною нормою української мови [ВТССУМ, с. 422].

В одному населеному пункті зафіксована назва *сму́гл’áв’іс’т’* – суфіксальне утворення від прикм. *сму́гл’áвий*. Є літературною нормою української мови [ВТССУМ, с. 1350].

Обмежений ареал мають описові назви *припáлена скúра*, *опалíло (спеклó, прихопíло, ймíло) сóнце* (діал. *ймíти* ‘схопити’), що мотивуються дією сонячних променів на шкіру людини.

Тільки в одному населеному пункті зафіксована назва *снат’*, яка, можливо, пов’язана з дієсл. *снядіти* ‘покриватися плісінню’ [ВТССУМ, с. 1352]. Пор. ще *снядіти* ‘пліснявіти, покриватися слиззю’ [Грінч IV, с. 163].

Семему ‘міцно спати’ у закарпатських гов. в основному представляють фразеологічні утворення: *спит’ (спит) йак (зи, гібí) убíтий (забíтий, забíтий)* (у більшості гов.), *спит’ (спит) йак мертві́й* (Вн., Ір., Тч.), *спит на́мертво* (Сасово Вн.), *спит’ йак на глúшу* (Пилипець, Майдан Мж., Ворочеве Пр.), *спит’ (спит) йак на глухáн’у (глушкáн’у, глупáн’у, глухтáн’у)* (Уж., Пр., Мк., Св., Вл., Хс.), *спит’ йак на глúхн’у* (Буштино Тч.), *спит’ йак глухíй* (Сімер Пр.), *на глúшу заспа́ў* (Обава Мк.), *спит йак глухá зó’зўл’а* (Торун Мж.), *спит’ (спит) йак (зі) на дурн’áчку*, *спит’ йак (зи) ў дурн’áц’і* (Ір., Вн., Мк., Хс., Тч., Рх.), *спит’ йак дурнíй* (Ір., Мж.), *спит’ йак пожа́рник* (Родниківка Св.), *спит без за́дн’іх нуг* (Сімерки Пр., Драгово Хс.), *спит йак дрíво* (Тч.), *спит’ йак пол’íно* (Дубриничі Пр.), *спит’ у бúбен* (Зняцево Мк.), *сóлотко спит* (Крива Хс.), *хыр’іти* (Ставне В-Бр., Сокирниця Хс.), *харчі(і)ти* (Ставне В-Бр., Сокирниця Хс.).

Усі зафіксовані нами ФО можна поділити на 4 групи: 1) мотивовані смертю людини: *спит’ (спит) йак (зи, гібí) убíтий (забíтий, забíтий)*, *спит’ (спит) йак мертві́й*, *спит на́мертво*; 2) мотивовані оглушенням, похідні від прикм. *глухíй*: *спит’ йак на глúшу*, *спит’ (спит) йак на глухáн’у (глушкáн’у, глупáн’у, глухтáн’у)*, *спит’ йак на глúхн’у*, *спит’ йак глухíй*, *на глúшу заспа́ў*, *спит йак глухá зó’зўл’а*. Пор. зафіксовані у словнику за

ред. Б.Грінченка *глу́шка, глушкán'а* “глуха жінка” [Грінч I, с. 292]; 3) мотивовані важкою хворобою: *спит' (спит) їак (зі) на дурн'ачку, спит' їак (зі) ў дурн'ач'і, спит' їак дурній*. Пор. закарп. діал. *дурн'ачка* “марення, черевний тиф”; 4) всі інші назви: *спит' їак пожáрник, спит без зádн'іх нуг, спит їак дрíво, спит' їак пол'íно, спит' у бúbен, sóлотко спит*. Пор. ще зафіксовані у гов. Кіровоградщини *спáти без зádнїх нїг, спáти без пáм'ятї, спáти як колóда, спáти як після кúпелю, спáти як після маківóк, спáти як убїтому* ‘т.с.’ [Вікт, с. 366-367].

Обмежені ареали мають назви *хыр'іти* та *харчї(і)ти*. Лексема *хыр'іти* з псл. *хуръ*; пов'язане ступенем чергування із *хворъ*, з якого походить укр. *хворий*; припускається також контамінація *х(v)or-* і *хuj-* ‘хилій’ [ЕСУМ VI, с. 175]. Є літературною нормою української мови [ВТССУМ, с. 1561]. Пор. гуц. *хіріні* ‘спання’ [ГГ, с. 201], *х'іріти* ‘довго лежати, спати’ [Піп Гал, с. 211], бук. *хіріти*: 1. ‘спати’; 2. ‘хворіти, нидіти, чахнути’, *хирлек* ‘фізично слаба, виснажена істота’ (СБГ, с. 611), бойк. *хіріти, хыріти, х'іріти*: 1. ‘бути кволим’; 2. перен. ‘лежати; спати’ [Онишк II, с. 339], поліс. *х'ір'їіе* ‘процес перенесення хвороби’ [Ник, с. 7], у гов. с. Убля Сх. Словаччини *хиріти* ‘чахнути, бідувати’ [Сірка, с. 55]. Назва *хіріти* ‘хворіти’ зафіксована словником за ред. Б.Грінченка [Грінч IV, с. 398].

Назва *харчїти* – звуконаслідувальне утворення, зумовлене різноманітними хрипами у горлі та легенях людини, що виникають під час сну. Пор. *харчáти* ‘хрипіти, важко дихати’ [Грінч IV, с. 388], *харчáти* у гов. с. Убля Сх. Словаччини

[Сірка, с. 55], бойк. *харч'áти* ‘хворіти’ [Онишк II, с. 337].

Семема ‘пологи’ виражається такими назвами: *рóди (-ы)* (у більшості гов.), *порóди (-ы)* (Пр., В.-Бр., Св., Вл., Мж.), *злóги* (Пр., В.-Бр., Вл., Мж., Мк., Рх.), *полóги* (Данилово Хс.).

Найбільш поширеною у закарпатських говірках є назва *рóди (-ы)*, що походить з псл. *rodъ*, яке, можливо, пов'язане з *rosti, rasti* [ЕСУМ V, 89]. Поширена у гов. Кіровоградщини [Вікт, с. 335]. Пор. ще *родїни* ‘т.с.’ [Грінч IV, с. 28].

Широкий ареал має назва *порóди (-ы)*, яка у закарпатських гов. зафіксована ще у словнику за ред. Б.Грінченка [Грінч III, с. 345].

Досить поширеною є лексема *злóги*, яку пов'язують з псл. *ležati* [ЕСУМ III, с. 213]. Ізоглоса цієї назви продовжується у гуц. [Вак, с. 19; Піп Гал, с. 69], бук. [СБГ, с. 168] гов. Назва зафіксована ще у словнику за ред. Б.Грінченка [Грінч III, с. 160]. Пор. ще *злягті* ‘розродитися’ у гов. с. Убля Сх. Словаччини [Сірка, с. 29].

До цієї ж мотиваційної групи належить лексема *полóги*, яка зафіксована нами тільки в одному населеному пункті. Є літературною нормою української мови [ВТССУМ, с. 1037]. Фіксується ще у гуц. [Вак, с. 19], гов. Кіровоградщини [Вікт, с. 301]. Пор. ще *пóлог* ‘т.с.’ [Грінч III, с. 286]. Вживається також у говірках бачванських руснаків.

Як видно з нашого дослідження, кожна із семем відзначається розгалуженістю номінацій. Деякі з них є літературною нормою української мови. При цьому вони можуть бути як локальними, так і відомими в інших українських говорах.

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Арк – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Г. Аркушин. – Луцьк: Вежа, 2000.
- Вак 1979 – Вакалюк Я.Ю. З історії народної медичної термінології / Я.Ю. Вакалюк // Культура слова: Респ. міжвідомчий збірник. – Вип. 17. – Київ: Наукова думка, 1979. – С. 67-73.
- Вак – Вакалюк Я.Ю. Лексика народної медицини українських говорів Прикарпаття (на матеріалах говорів Івано-Франківської області) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Я.Ю. Вакалюк. – Ужгород, 1974. – 26 с.
- ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К.; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.
- Вікт – Вікторіна О.М. Словник лексики та фразеології народної медицини й лікувальної магії Кіровоградщини / О.М. Вікторіна. – Кіровоград, 2006. – 436 с.
- Вікт 2008 – Вікторіна О.М. Семантичні особливості номінацій на позначення інфекційних хвороб зовнішнього покриву / О.М. Вікторіна // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Філологічні науки. – Вип. 16. – Т. 1. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – С. 3-14.
- Глух – Глуховцева К., Леснова В., Николаєнко І., Терновська Т., Ужченко В. Словник східнослов'янських говірок / К. Глуховцева та ін. – Луганськ, 2002. – 224 с.
- ГГ – Гуцільські говірки : Короткий словник / [відп. ред. Я. Закревська]. – Львів, 1997. – 232 с.
- Грінч – Словарь української мови : в 4 т. / [за ред. Б. Грінченка]. – Київ : Наук. думка, 1996-1997.
- Дидик – Дидик-Меуш Г. Українська медицина. Історія назв / Г. Дидик-Меуш. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2008. – 400 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / [за ред. О.С. Мельничука]. – К. : Наук. думка, 1982-2012. – Т. 1-6.
- Мерк – Меркулова В.А. Народные названия болезней, II (На материале русского языка) / В.А. Меркулова // Этимология 1970. – М.: Наука, 1972. – С. 143-206.
- Ник – Никончук М.В., Никончук О.М., Мойсієнко В.М. Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії / М.В. Никончук, О.М. Никончук, В.М. Мойсієнко. – Житомир : Полісся, 2001. – 147 с.

- Онишк – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М.Й.Онишкевич. – Київ : Наук. думка, 1984.
- Сірка – Сірка Й., Муличак Ю., Баушенко А. Короткий словник говірки села Ублі / Й.Сірка, Ю.Муличак, А.Баушенко. – Зіген – Пряшів, 1999. – 62 с.
- СБГ – Словник буковинських говірок / [за заг. ред. Н.В.Гуйванюк]. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.
- Чаб – Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : у 4 т. / В.А.Чабаненко. – Запоріжжя, 1992 с.
- Шило – Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Г.Шило. – Львів – Нью-Йорк, 2008. – 288 с.
- Pav – Pavlešin Aleksa. Mali rječnik lemківskog govora ukrajinskog jezika / A.Pavlešin. – Zagreb, 2007. – 292 s.

Myholynets Olha

Names denoting the physiological phenomena in Ukrainian Transcarpathian patois

Summary. The article gives lexico-semantic and etymological analysis of the physiological phenomena in Ukrainian Transcarpathian patois. Within the limits of this thematic group the sememes are singled out and the quantity of their representative is revealed. The author traces their availability in the Ukrainian literary language and Ukrainian patois.

Key words: sememe, representative, nomination, lexeme, Ukrainian Transcarpathian patois, the vocabulary of folk medicine.

Одержано 23.06.2016 р.